

В. М. ДАНИЛЕНКО (Київ), М. М. КУЗЬМЕНКО (Донецьк)

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОКИ ГОЛОДУ

В сучасній українській історіографії періоду 20—30-х рр. ХХ ст. проблема життєдіяльності наукових та освітньо-педагогічних кадрів висвітлюється переважно в контексті масових політичних репресій¹. Українська зарубіжна історико-політологічна наука давно показувала жертвний шлях духовної еліти нації², яка прозріла за роки визвольних змагань, повірила в “українізацію” як засіб повноцінного розвитку мови, культури, суспільства загалом. Історики діаспори слушно підкреслювали той факт, що в роки колективізації та розкуркулення відбувалося знищення соціальних основ нації, а також руйнування її духовних підвалин — релігії, мови, культури, носіями яких були селяни та українська інтелігенція, яка значною мірою генетично і соціально була пов’язана з селом.

Політичні мотиви терору голодом варто шукати не лише в карально-репресивних акціях державних силових структур проти селян, а також у намаганнях центрального партійного керівництва провести рішучий наступ проти “національно-культурного ухилу”, тобто скрипниківського спрямування “українізації” та соціально-духовної самоорганізації українства, особливо на селі. Селянство та інтелігенція, судячи з питомої ваги їхнього прошарку в партійних та громадсько-політичних організаціях, не поспішали з лояльним ставленням до влади, яка розпочала нечуваний в історії експеримент з модернізації всього суспільства. Соціалістична реконструкція, тобто колективізація, індустріалізація, політичні репресії, торкнулися насамперед селян та інтелігенції, тому що робітничий клас вже став “гегемоном”, відтак радикально виховувати його партія не наважувалася. Упродовж 30-х рр. відбулися сотні політичних справ, які стосувалися переважно інтелігенції, сільських активістів, але гучних процесів проти промислових робітників не проводили.

Селянство за умови тісного зв’язку з інтелігенцією, яку політичний режим вважав петлюрівською, становило певну загрозу розпочатим соціально-економічним експериментам. Колективізація та індустріалізація забезпечували економічні основи тоталітарної системи, а політичний терор, крім забезпечення армії дешевою робочою силою, здійснював далекосяжну мету: формування нової соціальної спільноти — радянського народу. Для цього необхідно було подолати “сепаратизм” українського народу. Ці питання перебували в полі зору самого Й. Сталіна, котрий по своєму “переймався” їх вирішенням. Згорання “українізації” разом з її ініціаторами та носіями здійснювалося за безпосередньої участі “вождя народів”. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, виступаючи на XVII з’їзді ВКП(б), наголошував, що “під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б), товариша Сталіна, за його вказівками, ми в Україні провели боротьбу за викриття націоналістичного ухилу в КП(б)У, боротьбу з контрреволюційними націоналістичними елементами, з націоналізмом взагалі”³. Його промова припадала на період (кінець січня — початок лю-

того 1934 р.), коли в українському селі спостерігалися жакливі наслідки голоду (тиф, епідемія віспи), а в слідчих ізоляторах Києва та Харкова зосереджувалася приречена на каторгу та смерть велика група інтелігенції. Втрати українських культурно-творчих кадрів становили тоді близько двох третин їхнього чисельного складу. А лише протягом 1932—1933 рр. кількість наукових працівників в радянській Україні зменшилася на 1649 чоловік⁴.

Статистика жертв масових репресій загалом висвітлена, але важливо виявити мотивацію політичного терору. Загроза націоналізму, про яку говорили з високих трибун вожді різного рангу, в українському суспільстві періоду колективізації та голодомору — не історичний факт, а виключно ідеологічне прикриття масового терору. Заклики на боротьбу з буржуазним націоналізмом та контрреволюцією, які лунали з уст Й. Сталіна, П. Постишева, В. Затонського, А. Хвилі та інших, фактично дозволили силовим структурам чинити беззаконня, прикриваючись загальною лінією партії. Під гаслами боротьби з націоналізмом винищували й науково-педагогічну еліту в Україні, а також намагалися сформувати відповідну громадську думку навколо причин “прориву” 1932—1933 рр., тобто голоду. Якщо ретельно й системно проаналізувати промови лідерів ЦК КП(б)У та ВКП(б), то можна помітити антиукраїнську спрямованість їхніх висловлювань, в яких всіляко переконували партію в тому, що голод — це наслідок підривної діяльності контрреволюційних елементів в наукових та державних установах, саботажників на місцях. Тенденція перекидання власної провини режиму на інтелігенцію виявилася зручною тактико-стратегічною політикою Й. Сталіна в Україні, яка дозволяла йому експериментувати, не замислюючись про відповідальність, бодай морально-політичну. Принаймні господарську руїну, яка сталася в сільському господарстві внаслідок сталінської політики колективізації та хлібозаготівель, частково перекладали на опір внутрішньої контрреволюції (куркулів, рештків петлюрівців та українських дрібнобуржуазних партій, саботажників).

Не заперечуючи факту голоду, про що свідчило листування Й. Сталіна з С. Косіором і П. Постишевим, їх кремлівський наставник весь час акцентував увагу на його місцевому походженні, тобто намагався замаскувати власну провину шляхом поширення гасел про підривну діяльність ворогів народу, про неспроможність ЦК КП(б)У забезпечити належний провід по організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Політологічна риторика Й. Сталіна, а він володів нею бездоганно, слугувала для нього внутрішнім морально-психологічним виправдовуванням творення голоду.

Листи голодних селян, які десятками тисяч надходили в редакції різних газет та особисто Й. Сталіну, ретельно вивчалися для виявлення громадської думки, а не з метою подання допомоги. Щоб уникнути “голодного бунту” селян та інтелігенції, Й. Сталін вдався до комбінованого походу проти них, застосовуючи терор голодом, депортації, політичні репресії, профілактику установ за принципом лояльності до влади тощо.

Історики виявили та опублікували матеріали про фабрикацію справи так званої Спілки визволення України. Однак малоз’ясованою залишається доля науково-педагогічної інтелігенції, яка входила до складу не міфічної, а цілком реальної організації — Українського товариства робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву СРСР (УТОРНІТСО). Статут цього об’єднання наукової еліти України зареєстрували 29 травня 1928 р. Організація займалася вивченням проблем розвитку продуктивних сил, поширювала серед населення наукові знання шляхом влаштування лекцій, доповідей, друкування книг тощо⁵.

Членами об'єднання були відомі вчені: В. П. Акуленко (економіст, викладач ХІНО), Д. І. Багалій (історик, академік), М. П. Барабашов (фізик, професор ХІНО), А. О. Бризгалін (фізик, викладач ХІНО), Ф. К. Вишиваний (фізик, викладач ХІНО), Д. О. Граве (математик, академік), О. Ю. Гермайзе (історик, професор КІНО), М. І. Задериголова (педагог, професор ДІНО), Ф. А. Кондрацький (філософ, соціолог, ректор Кам'янець-Подільського ІНО), С. М. Кузьменко (хімік, викладач ХІНО), О. І. Попов (педагог, професор ХІНО), С. Л. Рудницький (географ), М. Ф. Сулима (лінгвіст, професор ХІНО), С. М. Семко-Козачук (професор ХІНО) та інші. Вони мали переважно вищу дореволюційну освіту, в тому числі європейських університетів. Були серед них і відомі українські політичні діячі: П. О. Христюк, М. Ф. Чечель, М. І. Шраг, В. П. Мазуренко, приналежність яких до УТОРНІТСО дозволило карально-репресивним органам вишукувати політичні мотиви розправи над неслухняною інтелігенцією.

Переважна більшість членів товариства працювала у вищих навчальних закладах. Відповідальним секретарем УТОРНІТСО був О. І. Попов, директор УНДІПу, котрий запрошував на засідання президії відомих вчених. Зокрема, 27 травня 1929 р. він доповідав про роботу ВАРНІТСО, тобто союзного об'єднання, а його доповідь слухали — О. В. Палладін, С. Ю. Семковський, М. І. Яворський, О. А. Яната, М. Ф. Чечель. Наступного дня він брав участь у виборах кандидатів до членів ВУАН, серед яких опинилися М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, В. П. Затонський, С. Ю. Семковський, М. І. Вавілов, В. С. Юринець та ін.⁶ Саме тоді президія УТОРНІТСО вимагала від С. О. Єфремова, щоб він “чітко виявив свою позицію щодо радянської влади і нашого соціалістичного будівництва”, оголосивши про це в пресі. Академіка, котрий ще залишався членом ВУАН, схилили до каяття. “В зв'язку з цим нам треба гостро виявити свою позицію щодо єфремовщини, — зазначалося в протоколі засідання президії від 6 листопада 1929 р., — як ворожого нам напрямку серед української інтелігенції”⁷. Проти звільнення С. Єфремова з ВУАН висловилися Є. Ф. Філіпович, М. І. Шраг, хоча О. А. Яната вимагав усунення вченого з посад⁸. Взимку 1933 р., коли травили вже самого М. О. Скрипника, заклики набули войовничого характеру, а масштаби виявлення його прихильників виходили за межі Наркомосу.

Восени 1929 р., коли Й. Сталін вже проголосив рік “великого перелому”, розпочалася і чистка УТОРНІТСО, а насправді — широкомасштабний наступ на інтелігенцію. 13 липня 1929 р. звільнення з посади попросив відповідальний секретар О. І. Попов, котрий визнав за власну політичну провину дозвіл на друк казок Андерсена у приватному видавництві “Космос”⁹. Уникнути “відповідальності” за друк казок йому не вдалося, оскільки влітку 1931 р. 41,4 % членів Харківської організації УТОРНІТСО виявилися арештованими (Мазуренко, Чечель, Холодний, Баланін, Попов, Немальований). Наприкінці 1933 р. фактично оновили склад Дніпропетровської організації, тому що з 58 членів у 1928 р. залишилося лише 7 (Л. В. Писаржевський та ін.)¹⁰. Так, на засіданні секретаріату центрального бюро ВАРНІТСО 21 липня 1933 р. ухвалили рішення про позбавлення членства — С. Л. Рудницького, М. М. Лозинського, М. Г. Левицького, О. А. Янати, А. М. Сліпанського, В. С. Бойка за “контрреволюційну буржуазно-націоналістичну діяльність” та “націоналістичні концепції в літературі”¹¹. Очолював тоді УТОРНІТСО колишній заступник наркома освіти УСРР О. О. Карпенко, а педагогічний сектор — М.Є. Григор'єв, директор УНДІПу. В червні 1933 р. українська організація налічувала 305 чоловік, з них 179 мали вищу освіту, 43 були професорами та один академіком —

С. Ю. Семковський, а решта — аспіранти, доценти¹². Гуманітарний цикл наук репрезентували І. С. Харченко, Я. Ф. Чепіга, В. І. Сухино-Хоменко, І. П. Соколянський, А. А. Річицький, хоча доля багатьох з них фактично була вирішена. Вражає той факт, що від складу 1929—1931 рр. залишилося всього 9 осіб — П. Т. Мостовой, Ю. Ю. Мірза-Авак'янц, М. П. Барабашов, В. Т. Павловський, А. М. Соколовський, С. Ю. Семковський, І. П. Соколянський та ще частина вчених, які пристали до товариства науковців головним чином у 1931 р. Фактично від культурно-освітньої секції, яка налічувала 15 чоловік, залишилося лише декілька — С. Ю. Семковський, І. П. Соколянський, К. Ю. Гривензирський¹³, але і вони потрапили до поля зору ДПУ. У лютому 1933 р. розпочалася чистка Наркомату освіти УСРР. Протягом року з нього видалили близько 200 “націоналістів і ворожих елементів” і тих, хто “не виправдав довір'я”. В обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінили 100 % керівництва, у районних — 90 %¹⁴. Багатьох відправили до таборів, а потім і знищили. Тих, хто вцілів, позбавляли можливості одержати роботу за фахом, висилали за межі України.

Повного розгрому зазнали наукові установи Наркомату освіти. Тільки в Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях з таких установ звільнили 507 чоловік, зокрема “петлюрівців, бандитів, членів контрреволюційних організацій”, 189 “куркулів” та стільки ж “попів, фабрикантів, поміщиків, торгівців”¹⁵.

Науково-дослідні установи та університети втратили близько 270 професорів і викладачів і це при тому, що університети у радянській Україні були відновлені тільки на початку 1933 р.¹⁶ Коса сталінського терору безжально пройшла по керівному складу педагогічних вузів: з 29 директорів 18 були увільнені й репресовані як “дворушники, націоналісти, петлюрівці, шкідники”. З такими ж ярликами були позбавлені роботи, а багато хто й волі, 210 викладачів¹⁷.

В роки голодомору не на жарт розгорнулася боротьба зі “шкідництвом” учених-аграрників. Безліч їх теоретичних викладок і практичних рекомендацій оголошувалися “контрреволюційними”. Справжній погром було вчинено в Харківському сільськогосподарському інституті. Його працівники нібито “під виглядом новаторських заходів і наукових відкриттів ... прагнули викликати в країні голод і зруйнувати взагалі сільське господарство”¹⁸. З бібліотек терміново вилучалися “шкідницькі” агрономативи, розроблені вченими цього інституту. Більшість співробітників зазнала репресій, у тому числі директор А. М. Сліпанський як “контрреволюціонер і націоналіст” та згадуваний уже учений-агроном О. А. Яната як “буржуазний націоналіст і шпигун”. Така ж доля спіткала й багатьох членів колективу Харківського зоотехнічного інституту, директор якого — “дворушник” О. М. Мізерницький — добрав викладацький склад інституту з “буржуазно-націоналістичних елементів, які проводили у викладанні контрреволюційні настанови”¹⁹.

В 1933 р. були увільнені з роботи й репресовані директори Інституту захисту рослин, Інституту зерна, Інституту лісівництва, Інституту радгоспного будівництва. Чимало членів керівництва Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук раптом виявилися “націоналістами й контрреволюціонерами з партквитками в кишені”. Згідно з постановою ЦК КП(б)У та РНК УСРР “Про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності” (серпень 1933 р.) протягом двох місяців тут мала відбутися чистка. Про її результати доповів XII з'їздові КП(б)У член політбюро ЦК КП(б)У К. В. Сухомлин: “В цій

же академії нам довелося виключити з партії чимало фашистів, якими довелося зайнятися і ДПУ. Після цього виразніше виявилась вся та брудна контрреволюційна робота, яка там широко провадилась”²⁰. Загалом до грудня 1933 р. з Академії було “вичищено” 119 співробітників; чимало з них потрапили до ДПУ й були репресовані в позасудовому порядку²¹. Так була розвалена, по суті, Сільськогосподарська академія наук країни й зруйнована сільськогосподарська наука в умовах нечуваного голодомору.

В 1933 р. практично розігнали склад Українського науково-дослідного інституту педагогіки. “Відзначу, — йшлося в наказі заступника наркома освіти А. А. Хвилі за 16 липня 1933 р., — виявлену перевіркою величезну засміченість класово ворожим буржуазно-націоналістичним контрреволюційним елементом складу наукових робітників Українського науково-дослідного інституту педагогіки ..., перетворення окремих секцій (кабінету іноземної освіти) на притулок петлюрівських недобитків та пройди-світів...”²². Далі визначалися “оргвисновки”, внаслідок яких учені опинилися поза законом.

Репресії та голод знищили покоління старої генерації інтелігенції, а також ускладнили повноцінну підготовку нової, тому що матеріальна скрута та суцільна руїна в Україні позбавили елементарного — відвідування студентами-заочниками екзаменаційних сесій. В архівах України збереглися документи Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації педагогів (списки студентів-заочників, явка на сесії, кадровий склад інститутів соціального виховання). Наприклад, в липні 1932 р. на літню сесію до Полтавського інституту соціального виховання, де лекції читав відомий професор педагогіки Г. Г. Ващенко, приїхали 35 % студентів історико-економічного, 45% — агробіологічного, 46% — технолого-математичного та 55% — мовно-літературного відділень²³. В Зінов'євському інституті соціального виховання на літню сесію 1932 р. не з'явилося 61 %, в Миколаївському — 63%, в Одеському — 57% заочників²⁴, які працювали сільськими вчителями. Восени 1931 р., тобто на початку голодової вакханалії 92 студенти-заочники Київського ІСВ не завершили навчання²⁵, тому що не мали матеріальної змоги та фізичних сил. Припинення державою централізованого постачання вчителів залишило їх без засобів існування. “Справа з постачанням вчительства, — підкреслювалося в актах перевірки НК РСІ влітку 1931 р., — набирає загрозливий характер. Три місяці як із постачання хлібом зовсім зняті члени сім'ї вчителів”²⁶. Заборгованість по зарплаті педагогам лише в 98 районах становила тоді 3 млн крб²⁷, а в колгоспах хліб видавали на трудовні, хоча його і самі колгоспники не одержували.

В екзаменаційну сесію 1933 р., коли голод охопив сільські райони України та дрібні міста, доводилося об'єднувати студентів всіх курсів у єдину групу, забезпечувати елементарне харчування на час іспитів. В Донецькій області мали приїхати на сесію 1033 студенти-заочники, а з'явилося лише 627. До Бердянського ІСВ прибуло 69 %, Мелітопольського — 42 %, Нікопольського — 34,4 %, Новомосковського — 68 % від загальної кількості студентів²⁸. Жахливе становище спостерігалось в інших областях. Влітку 1933 р. на сесію приїхали лише 30 % заочників Житомирського ІСВ, 29,8 % — Київського польського та 30,1 % — Київського українського ІСВ, 28 % — Уманського і 22 % — Черкаського ІСВ²⁹, тобто дві третини залишилися в районах, охоплених голодом. В Гадяцькому, Куп'янському, Кременчуцькому, Лебединському та Лохвинському педтехнікумах на екзаменаційну сесію 1933 р. приїхало лише 34 % заочників, а до Бердичівського ІСВ — 46 %, Вінницького — 35 %, Кам'янець-Подільського —

36 %³⁰. Половину майбутніх дипломованих педагогів становили особи, які почали працювати після 1917 р., а 10 % мали дореволюційний стаж роботи в школах³¹. На весняну сесію 1933 р. мали прибути 75 тис. “учителів-студентів” для підвищення кваліфікації, але дві третини не доїхали, а серед них українці становили 83 %³². “Чорномовне” свідчення гуманітарної катастрофи в галузі освіти, яка, враховуючи ще й наслідки масових репресій, спонукала до чергової реорганізації системи середньої та вищої ланки.

Мережа педагогічних інститутів, а їх постало в 1933/34 рр. 12, виявилася своєрідною формою нівелювання колосальних втрат професорсько-викладацького складу, а також зменшення чисельності вчительського контингенту. Восени 1933 р., звітуючи про виконання постанови уряду про “навчальні програми та режим у вищій школі й технікумах”, професор В. Дюшен та професор Є. Кельман зазначили, очевидно необачно, таке: “Як може, наприклад, забезпечити готування кваліфікованих наукових кадрів н.-д. інститут мовознавства, коли на всіх адміністративних посадах там аспіранти?”³³ Питання виявилось не риторичним, а трагічним за постановкою, бо там працювали донедавна відомі мовознавці. Справді звітний рік виявився роком “боротьби й перемог”, але над інтелектуальною елітою нації.

В серпні 1933 р., коли дві третини заочників не змогли приїхати на сесію, тому що бракувало коштів, фізичних сил, заступник наркома освіти А. А. Хвиля переймався тим, що “кадри шкільні, кадри науково-дослідних закладів були засмічені націоналістами, петлюрівськими і фашистськими елементами”, тому вимагав їх “очищення”³⁴. Наркомос швидко готував тоді на спецкурсах 17 тис. учителів, а з іншого боку, вимагав стовідсоткової перепідготовки педагогів прикордонної смуги³⁵. 26 травня 1933 р., враховуючи очевидну загрозу “зриву” навчального року, РНК УСРР прийняв постанову “Про забезпечення 1933/1934 учбового року політехнічної школи педагогічним персоналом”, вимагаючи від Наркомосу мобілізації додатково до плану 10585 учителів³⁶, але виявити їх повністю не вдалося. Внаслідок масових репресій та голодомору в сільських школах не вистачало педагогів. На початку вересня 1933 р. в школах Варварівського, Березанського, Мало-Дівицького та Менського районів Чернігівської області бракувало 93—98 % педагогів³⁷.

Упродовж 1933 р. за політичними мотивами звільнили 18 директорів педінститутів та 210 викладачів, серед яких органи ДПУ розпізнали “націоналістів, колишніх петлюрівців, білих офіцерів з антирадянським минулим, дворушників і навіть шпигунів та агентів закордонних контрреволюційних організацій”³⁸. Замість звільнених та засуджених професорів з “дореволюційним минулим”, на їхні посади призначили “кращих випускників-аспірантів науково-дослідних установ і держуніверситетів”, у тому числі з інших “братніх республік”. У такий спосіб спромоглися знайти 185 викладачів, з них 92 асистенти, 31 в.о. доцента, 52 доценти і 10 професорів, зазначаючи при цьому, що „недохват” висококваліфікованих кадрів „гостро відчувається”⁴⁰. Чистки продовжувалися протягом 1934 р., коли атестаційні комісії „відхилили” 130 заяв претендентів на посаду доцента та професора⁴¹.

Українська науково-педагогічна інтелігенція, яка залишилася в Україні після кількох років активної боротьби з більшовиками упродовж 1917—1920 рр., зазнала небувалої матеріальної скрути, політичного переслідування, морального приниження, соціально-психологічного ущемлення. Тавро „петлюрівців”, прищеплене в період політичних чисток початку 20-х рр., коли незначна частина сільських педагогів повернулася до

школи, переслідувало їх до сталінських масових арештів 30-х рр. Жалюгідне становище вчителів у роки „непівського ренесансу” (мізерна платня, багатомісячна її затримка, відсутність житла) супроводжувалося голодними роками (1921—1923, осінь 1924, січень—березень 1928 р.), але все це блякло порівняно з першою половиною 30-х років.

Запровадження карткової системи продуктопостачання (1929—1935 рр.), здійснення масової колективізації і злочинної політики розкуркулення, заборона вільної торгівлі і ліквідація кооперативної системи, діяльність хлібозаготівельних загонів, використання карально-репресивних заходів в українських селах (конфіскація майна, реквізиції, натуральні штрафи, „тверді завдання” тощо) призвели до соціальної дестабілізації в українському селі: депресії, самогубства освітян, голоду, моральної і психічної деградації вчителів. У роки колективізації та розкуркулення більшовики, крім позбавлення селян волі, майна, засобів виробництва, застосовували досягнення еugenістичних досліджень попередніх років: прищеплювали дітям почуття класової ненависті до власних батьків, поширювали серед школярів обряд відмови від батька-куркуля, зомбували відповідним чином психіку дітей. В освітніх закладах внаслідок соціалістичної реконструкції школи і погіршення умов життя педагогів масовими стали самогубства. Дехто з оглядачів тих років намагалися з’ясувати причини цього депресивного явища, висовуючи власні мотиви і критерії: “Умови класової боротьби, коли робітник не витримав ворожого оточення, чи склока, коли його засмоктує багно наклепів, поговорів, чи мотиви умов особистого життя спонукали робітника підписати своє банкрутство перед життям”⁴². До самогубства вдавалися переважно сільські педагоги, особливо жінки. Вони вішалися, кидалися у річку, стрілялися. До причин і мотивів самогубства відносили “посилення наступу на глитайсько-непманські елементи”, внаслідок чого “вчительство диференціюється”, “виявляються кадри пасивістів”, настрої зневір’я, занепадництва, есенінщини, а “звідси і самогубства”, соціальні і політичні причини переплелися, штовхаючи вчителів до пасивного опору — самовбивства.

Соціальні права сільських учителів виявилися залежними від їхньої політичної активності і ставлення до радянської влади. Вони мали право на землекористування, але за дотримання певних умов: коли заробіток сільського педагога є допоміжним прибутком до господарства двору, або він займається виключно сільським господарством, а не лише вчителюванням, активний громадський діяч, допомагає радянській владі у соціалістичному будівництві. Педагогам, які приїхали до села “сіяти вічне”, тобто працювати виключно за фахом, відмовляли в землезабезпеченні присадибною ділянкою. Зарплата вчителя, якщо вона не перевищувала 100 крб, не оподатковувалася єдиним сільгосподатком⁴³. Пенсії за вислугу літ одержували лише ті, хто відпрацював у школі не менше 25 років, у тому числі 5 років за радянської влади⁴⁴. Стаж не обов’язково мав бути неперервним в одній установі, але “перервою” вважалося: перебування в Червоній армії, на виборних радянських та професійних посадах, відбування покарання до революції (каторга, заслання, в’язниця) за політичну діяльність, звільнення з учительської роботи дореволюційної школи за антиурядову діяльність. Пенсія становила 40 крб на місяць, але для її здобуття педагог з 25-річним стажем мусив пригадати своє бурхливе політичне минуле, пройти собезівське чистилище, надати докази свого лояльного ставлення до радянської влади. Не кожен “дореволюційний педагог” наважувався подати заяву на отримання пенсії, щоб не піддати себе політичному остракізму.

Здійснення колективізації фактично зруйнувало економічну базу сільських шкіл: вони утримувалися на місцевому бюджеті, на кошти земельних громад, соціальну основу яких становили селянські господарства. У ході масового створення колгоспів ще не було економічного механізму фінансового забезпечення сільських педагогів та матеріального утримання самих навчальних закладів. Непівська доба відійшла, а колгоспна (стосовно матеріального забезпечення школи) ґрунтувалась на ідеї суспільної колективізації та політики хлібозаготівель. Наркомат постачання УСРР, виконуючи директиви уряду та партії, скасував порядок централізованого постачання хлібом учителів, інтернатних установ, систему гарячих сніданків для школярів, починаючи з весни 1931 р.

Педагоги переносили фізичні та моральні страждання, перетворюючись у пошуках порятунку від голодної смерті на жебраків. До Раднаркому УСРР надходили тривожні повідомлення про жалюгідний матеріальний стан сільських учителів. „Харчових продуктів учителі та учні не отримують зовсім, — інформував уряд Фастівський райком КП(б)У, — по багатьох селах не видано навіть хліба за січень та лютий місяці”⁴⁵. На скарги освітян місцеві органи відповідали, співчуваючи: „Радянська влада для вас продуктів не відпускає”⁴⁶. Вони не мали взуття, одягу, харчів, тижнями не виходили з домівок. Особливо важким було становище „молодих педагогів, мобілізованих по лінії ЛКСМУ на педроботу”⁴⁷. Хліб мали борошномельні підприємства, установи споживчої кооперації, окремі колгоспи, органи Наркомпоставу, але всі боялися порушити директиву про заборону централізованого постачання освітніх закладів. Учителям не видавали хліба, „промкрану”, тобто одягу, білизни, взуття. Деякі з них просили тимчасово звільнити їх з роботи до початку теплої погоди. Педагоги не мали харчів по кілька місяців. „Продукти харчування видавалися несвоєчасно, — повідомляли з Чорнухівської районної профспілки освітян, — а на сьогодні 22.04.1931 р. немає продуктів за березень і квітень. Без харчів робити важко, бо таких трудно дістати в кредит, а утримання, як правило, не видається, а затримується”⁴⁸. Чиновники місцевого значення з наємністю відповідали на різні прохання керівників профспілок та педколективів про подання продовольчої допомоги. „Учителі — народ свідомий, хай перетерпить”⁴⁹. Отже, примара голоду наздогнала педагогів значно раніше, ніж вона накрила українські села.

Весною 1932 р., коли голодомор став масовим явищем, ситуація в освітніх закладах сільських районів була катастрофічною. Матеріальна допомога у вигляді разових завезень хліба для облаштування громадського харчування та гарячих сніданків стосувалася конкретних шкіл, а її почали подавати лише весною—влітку 1933 р.

Децентралізація системи постачання навчальних закладів, тобто переведення їх на місцевий бюджет, за умов функціонування продрозкладки по-сталінському, стала подібною до методу хлібозаготівель. Продовольчі фонди соціальної галузі (наука, освіта, медицина, культура) зосереджувались на забезпеченні хлібом новобудов п'ятирічки, армії, ключових галузей промисловості.

29 жовтня 1932 р. Укрколгоспцентр прийняв відому постанову „Про порядок постачання вчителів”, згідно з якою у районах суцільної колективізації (що мають не менш як 68 % колективізації) утримання вчителів здійснювали в усіх селах виключно колгоспи, а також у суцільно колективізованих селах несуцільно колективізованих районів, де педагоги були членами колгоспів⁵⁰. Їх забезпечували хлібом за державними цінами у межах визначених урядом норм. У селах, селяни яких зволікали з колекти-

візацією, постачання вчителів здійснювалося пропорційно рівно усуспільнення дворів та господарств. Отже, освітяни виявилися заручниками темпів колективізації, утриманнями колгоспів, а насправді — смертниками. Новий порядок забезпечення вчителів і школярів продуктами харчування за рахунок колгоспів, пограбованих молотовськими хлібозаготівельними комісіями в Україні, виглядав химерним і цинічним. Учителі, які ще залишилися живими, поставилися до жалюгідної системи разового чи дворазового постачання з глибоким скепсисом. “Про централізоване постачання вчителів писалося в газетах, — зазначав 15 вересня 1933 р. один педагог із Гроспівського району Одеської області, — якого вчительство чекало. Але, а-л-ле, що ж воно оце жалюгідне *центромучительство* вчителям дало? Замість минулої голодухи і отікання від голоду наприкінці року, — в цьому році голод у весь розмах розпочався з початку учбового року.”⁵¹

Смертність педагогів від голоду, як і решти соціально-професійних груп села, статистичні установи та органи ЗАГСів не фіксували. Вони розчинилися серед жертв голодомору під категорією “сільське населення”. Архіви фіксують катастрофічну кількість смертей серед дітей дошкільного та шкільного віку, внаслідок яких виникла проблема некомплектіваних класів, тобто відсутність школярів у сільських школах.

Влітку 1933 р., коли голод викошував в українських селах школярів і педагогів, навчальні заклади відчували дефіцит освітянських кадрів. На Всеукраїнському зльоті вчителів-ударників нарком освіти В. П. Затонський назвав загальну кількість вчителів в Україні — 135 тис., а з них 9,5 % “вийшли з чужого середовища”⁵². Нарком освіти, звітуючи 3 вересня 1933 р. про початок навчального року, називав цифру додаткової підготовки у поточному році — 22800 учителів⁵³. Він закликав проявити класову пильність до педагогічних кадрів, висловив невдоволення темпами розбудови російських шкіл, але жодним словом не торкнувся матеріального становища школи, зазначивши лише забезпечення сільських шкіл гарячими сніданками на 75 %⁵⁴. Досить суперечлива арифметика: загальна кількість дітей в сільських школах внаслідок колективізації, розкуркулення, голодомору катастрофічно скоротилася, щонайменше на третину, а потреба в педагогах сягала 30 тис., ніби класи сільських шкіл були переповнені школярами.

На листопадовому (1933 р.) об’єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У нарком освіти УСРР В. П. Затонський наголосив, що серед учительства республіки 30—40 % — “класово-ворожі елементи”. Від загальної кількості вчителів на той час це становило приблизно 40—50 тис. чоловік. З огляду на рішучі заяви наркома можна не сумніватися, що мінімум стільки “ворожих елементів” зі складу учительського корпусу України зазнали переслідування.

“Це було в 1933 році, — згадував у 1989 р. житель міста Василькова Леонід Павленко. — Учителька, звали її Марією Василівною, якось принесла на урок великий плакат. На ньому були намальовані буржуй і куркуль з товстими животами. В їхні роти летіли паляниці з кільцями ковбаси. Діти почали плакати, просити їсти — був же, повторюю, тридцять третій рік, рік страшного голоду на Україні.

Вчителька розгубилася, винесла з класу той плакат і принесла інший. На ньому був зображений Сталін в оточенні життєрадісної дітвори з червоними квітами. Діти замовкли.

У Марії Василівни тремтіли руки. Задзвонив дзвоник. Діти пішли на перерву, а вчителька — потім дізнався — розірвала плакат і кинула у кошик.

Через кілька днів не стало в школі нашої вчительки. Директор школи прийшов у клас і сказав:

— Степанова Марія Василівна — зарубіжна шпигунка. Не журіться, діти, у нас буде кращий учитель — Сидір Семенович Несторенко.

З роками я випадково дізнався від дочки Марії Василівни, що її матір, а пізніше і батька заарештовано і розстріляно за доносом учителя Несторенка. За той портрет Сталіна, якого Марія Василівна порвала...”⁵⁵

Терор голодом та масові репресії проти освітян стали основною причиною сумнозвісного “дефіциту педкадрів”. Вчителі залишали школи і село, переходячи від лихоліття голодомору і репресій. 8 травня 1934 р. Раднарком УСРР видав постанову “Про повернення колишніх учителів на роботу до політехнічної школи”, запропонувавши Наркомосу та місцевим органам освіти виявити і відрядити на роботу до політехнічної школи таких осіб⁵⁶. Роботу по виявленню мали завершити до літа, запроваджуючи своєрідну “примусову педагогізацію” колишніх учителів, які працювали рахівниками в господарських установах, в кооперації, на будівництві. Безробітний В. Ф. Дурдуківський (директор 1-ї української гімназії, а в радянські часи — трудової школи ім. Т. Г. Шевченка у Києві), репресований за сфабрикованою справою “СВУ”, але звільнений у 1930 р. за станом здоров’я, нестерпно голодував усі роки до чергового арешту 28 грудня 1937 р., проте не був покликаний до педагогічної роботи, бо належав до категорії “засуджених”⁵⁷.

Таким чином, наслідки голоду серед сільських педагогів виявилися не лише статистичними, а також глибоко морально-психологічними. “Центромученики” не хотіли працювати у школі і дитячих будинках, згадуючи жахливі явища голодного лихоліття. Державним органам, незважаючи на підвищення зарплати і введення персональних звань для вчителів, не вдалося надолужити втрати і подолати “дефіцит педкадрів”.

Отже, політичні репресії проти української науково-педагогічної інтелігенції виявилися не єдиним засобом її упокорення та фізичного усунення, позаяк уряд випробував на них найжахливішу форму масового терору — голодомор.

¹ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991. — С. 149—306; Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). — К., 1991. — 96 с.; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — 446 с.

² Гришко В. Москва сльозам не вірить: Трагедія України 1933 року з перспективи 30-річчя 1933—1963). — Нью-Йорк, 1963. — 67 с.; Гришко В. І. Український “Голокост”. 1933. — Нью-Йорк, Торонто, 1978. — 128 с.; Костюк Г. Падение П.П. Постышева // Вестник Ин-та по изучению истории и культуры СССР. — 1954. — Ч. 6. — С. 112—123; Йогож. Окаянні роки: Від Лук’янівської тюрми до Воркутської трагедії (1935—1940). — Торонто, 1978. — 164 с.; Йогож. Зустрічі і прощання: Спогади. Кн. 1. — / Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-т. — Едмонтон, 1987. — 743 с.

³ XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), 26 января — 10 февраля 1934 г. Стеногр. отчет. — М., 1934. — С. 199.

⁴ Лавріненко Ю. Розстріляне Відродження. — Париж, 1959. — С. 965; Затицький В. П. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь і заключне слово на січневій сесії ВУАН. — К., 1934. — С. 9—10.

⁵ Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). — Ф. 4394, оп. 1, спр. 463, арк. 6—135.

⁶ Там само. — Спр. 455, арк. 122.

⁷ Там само. — Арк. 16—17.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — Арк. 35.

¹⁰ Там само. — Спр. 456, арк. 44.

- ¹¹ Там само. — Спр. 457, арк. 16—20.
¹² Там само. — Арк. 203—222.
¹³ Там само. — Спр. 458, арк. 88.
¹⁴ На фронті культури. — К., 1935. — С. 15.
¹⁵ З а т о н с к и й В. П. Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. — Х., 1934. — С. 18.
¹⁶ На фронті культури. — С. 15.
¹⁷ Там само. — С. 96.
¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166, оп. 11, спр. 3, арк. 17.
¹⁹ З а т о н с к и й В. П. Итоги ноябрьского пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) и задачи работников просвещения. — С. 11—12.
²⁰ XII з'їзд КП(б)У, 18—23 січня 1934 р.: Стенограф. звіт. — С. 367.
²¹ Там само.
²² ЦДАВО України. — Ф. 1055, оп. 1, спр. 239, арк. 14.
²³ Там само. — Ф. 503, оп. 1, спр. 84, арк. 45—46.
²⁴ Там само. — Спр. 106, арк. 8.
²⁵ Там само. — Спр. 84, арк. 1.
²⁶ Там само. — Ф. 539, оп. 8, спр. 1178, арк. 11—12.
²⁷ Там само.
²⁸ Там само. — Ф. 503, оп. 1, спр. 106, арк. 10—13.
²⁹ Там само. — Арк. 12.
³⁰ Там само. — Арк. 18.
³¹ Там само. — Арк. 24.
³² Там само. — Спр. 7, арк. 3; спр. 106, арк. 25.
³³ Проф. В. Дюшен і проф. Є. Кельман. Рік боротьби й перемог (До річниці постанови ЦВК СРСР з 19.IX.1932 р.).
³⁴ Х в и л я А. По-більшовицькому зустріти новий навчальний рік // Комуніст. — 1933. — 5 серпня.
³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 150.
³⁶ Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1933. — 1 червня.
³⁷ Здійснимо постанову ЦК ВКП(б) про школу // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 5 вересня.
³⁸ На фронті культури. — К., 1935. — С. 96.
³⁹ Там само. — С. 98.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само. — С. 100.
⁴² Р о з д а й б і д а Д. Самогубства серед освітян України // Народний учитель. — 1929. — 25 вересня.
⁴³ Е л л і н с ь к и й П. Чи мають право сільські вчителі користуватися землею // Народний учитель. — 1929. — 24 липня.
⁴⁴ Хто одержуватиме вчительську пенсію // Народний учитель. — 1929. — 27 жовтня.
⁴⁵ Колективізація і голод на Україні 1929—1933: Зб. док. і матер. — К., 1993. — С. 332.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. — С. 334.
⁴⁸ Там само.
⁴⁹ Там само.
⁵⁰ Див.: Комуніст. — 1932. — 1 листопада.
⁵¹ Колективізація і голод на Україні... — С. 633.
⁵² Гартуйте покоління безкласового соціалістичного суспільства. З промови нарком освіти УСРР т. В. П. Затонського // Комсомолец України. — 1933. — 16 серпня.
⁵³ Школи України розпочинають новий навчальний рік (Розмова з народним комісаром освіти УСРР т. В. П. Затонським) // Більшовик (Чернігів). — 1933. — 3 вересня.
⁵⁴ Там само.
⁵⁵ Сільські вісті. — 1989. — 27 серпня.
⁵⁶ Див.: Вісті ЦВК УСРР. — 1934. — 16 травня.
⁵⁷ Д а н и л е н к о В. М., К р а в ч е н к о А. А. Володимир Дурдуківський: педагог, критик, громадський діяч. — К., 2000. — 72 с.

